

Łukasz Chrobak

ORCID: 0000-0001-7080-781X
(Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie)

**EMIGRACYJNE LOSY MICHAŁA GWALBERTA
PAWLIKOWSKIEGO (1939–1940)
W ŚWIETLE „DZIENNIKA ŚCISŁEGO”
I INNYCH DOKUMENTÓW OSOBISTYCH**

**MICHAŁ GWALBERT PAWLIKOWSKI'S EMIGRATION
EXPERIENCE (1939–1940) IN THE LIGHT OF HIS “DETAILED
DIARY” AND OTHER PERSONAL DOCUMENTS**

STRESZCZENIE

Michał Gwalbert Pawlikowski (1887–1970) był przedstawicielem polskiego ziemiaństwa oraz rodzimej elity intelektualnej. Do 1939 r. opiekował się rodzinnym majątkiem w Medyce, był pisarzem, poetą, kolekcjonerem, wydawcą serii „Biblioteka Medycka” oraz działaczem Narodowej Demokracji. We wrześniu 1939 r. został rozdzielony z rodziną, która pozostała w okupowanym kraju. Jemu zaś udało się przedostać do Włoch, gdzie przez kilka miesięcy organizował pomoc dla Polaków znajdujących się w Rumunii i na Węgrzech. Jednocześnie czynił starania, aby uzyskać wpływ na życie polityczne polskiej emigracji.

Artykuł – na podstawie dziennika Pawlikowskiego – omawia jego losy po wybuchu II wojny światowej oraz w czasie pierwszych miesięcy spędzonych we Włoszech. Przybliża próby zaangażowania się w sprawy polityczno-społeczne polskiej emigracji, jak również odpowiada na pytanie o jego rolę w środowisku wychodźczym w tym okresie.

Słowa kluczowe: Medyka, Przemysł, Włochy, emigracja, Michał Gwalbert Pawlikowski, II wojna światowa.

ABSTRACT

Michał Gwalbert Pawlikowski (1887–1970) was a representative of the Polish landed gentry and the homeland intellectual elite. Until 1939, he managed his family estate in Medyka, while being a writer, poet, collector, and publisher of the Biblioteka Medycka series, as well as an activist of the National Democracy movement. In September 1939, he was separated from his family, who

remained in the occupied country. He managed to get to Italy, where he organised aid for Poles in Romania and Hungary for several months. At the same time, he made efforts to gain influence in the political life of the Polish émigré community.

The article, based on Pawlikowski's diary, discusses his fate after the outbreak of World War II and during his first months in Italy. It describes his attempts to become involved in the political and social affairs of the Polish émigré community, as well as answering the question of his role in that community during this period.

Keywords: Medyka, Przemysł, Italy, emigration, Michał Gwalbert Pawlikowski, World War II.

Michał Gwalbert Mieczysław Józef Pawlikowski był właścicielem majątku w Medyce, pisarzem, poetą, kolekcjonerem oraz działaczem Narodowej Demokracji. Przyszedł na świat w 1887 r. w Wiedniu jako syn Jana Gwalberta Pawlikowskiego i Wandy Abramowicz. Na jego dorosłe życie wywarł wpływ dom rodzinny i nastrój, jaki w nim panował. W czasach młodości poznał Adama Asnyka, Michała Bałuckiego i Jana Kasprowicza, którzy bywali gośćmi dziadka Michała – Mieczysława Pawlikowskiego. Po ukończeniu III Gimnazjum w Krakowie studiował literaturę poznawczą i historię sztuki na Uniwersytecie Lwowskim. Złożył rozprawę doktorską pt. „Literatura i sztuka jako wyraz obiektywnych i subiektywnych pierwiastków w odczuwaniu przyrody”, która została przyjęta, ale autor nie przystąpił do jej obrony. Następnie studiował na Akademii Rolniczej w Dublinach, której również nie ukończył.

Od wczesnych lat był związany ze Stronnictwem Demokratyczno-Narodowym, na czele którego stał jego ojciec. W czasie I wojny światowej wszedł w skład Naczelnego Komitetu Narodowego. W 1915 r. ewakuował się wraz z wojskami rosyjskimi do Kijowa, gdzie przygotowywał materiały historyczno-polityczne na potrzeby Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu. W 1917 r. zorganizował i redagował „Przegląd Polski” – organ prasowy działaczy i sympatyków endecji. Artykuły o tematyce politycznej publikował również w innych polskich czasopismach. W 1918 r. został powołany na członka Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego. W tym samym roku przeniósł się do Moskwy, gdzie został sekretarzem generalnym RPZM. Gromadził wokół siebie Polaków, którzy pragnęli zaangażować się w walkę o niepodległość Polski. W czasie konfliktu polsko-ukraińskiego był kurierem między Przemysłem a Lwowem. Podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. redagował pismo „Poczta Polowa”. W 1926 r. został członkiem Obozu Wielkiej Polski, a w 1928 r. przyczynił się do włączenia części Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego do tworzącego się Stronnictwa Narodowego. W Stronnictwie Chrześcijańsko-Narodowym nie zajmował kierowniczych funkcji, lecz skupiał się na sprawach ideologicznych. Uważał, że powinno ono poświęcać więcej uwagi kwestiom związanym z kulturą.

Właśnie zagadnienia szeroko pojętej kultury i literatury były przez całe życie dla Michała Pawlikowskiego niezwykle istotne. W 1905 r. opublikował wiersze *Nad dolinami* oraz *Hymny*, a już rok później wydał tomik poezji *Wiosenny gość*¹. Razem z ojcem² ura-

¹ M. Pawlikowski, *Wiosenny gość*, Lwów 1906.

² Więcej informacji na temat działalności Michała i jego ojca, Jana Gwalberta Pawlikowskiego, zob. T. Sikorski, A. Wątor, *Medyceusz znamienity. Jan Gwalbert Pawlikowski (1860–1939). Biografia*, Kraków 2023.

tował około 1911–1913 r. od upadku wydawnictwo Alfreda Altenberga, a następnie został jego współkierownikiem. W 1919 r. przejął od swojego ojca zarząd nad rodzinnym majątkiem w Medyce wraz z Szechyniem i Bucowem. W posiadłości gromadził rękopisy i wydawnictwa bibliofilskie. W 1925 r. zainicjował wydawanie książek w ramach „Biblioteki Medycznej”, która do 1939 r. objęła piętnaście tomów pióra samego Michała Pawlikowskiego, Anieli Pawlikowskiej i Beaty Obertyńskiej. Najpopularniejszą pozycją „Biblioteki” była dwutomowa edycja *Artur i Wanda. Dzieje miłości Arthura Grotgera i Wandy Monne. Listy – pamiętniki*, przygotowana przez Pawlikowskiego i Marylę Wolską³. Bohater niniejszego tekstu publikował także artykuły o charakterze publicystycznym i prace związane z Tatrami i Podhalem⁴.

**Michał Gwalbert
Pawlikowski,
b.d. Muzeum Tatrzańskie**

Po wybuchu II wojny światowej udało mu się dotrzeć do Rzymu. Został tam prezesem Prymasowskiego Komitetu Moralnej Pomocy Uchodźcom na Węgrzech i Rumunii (w dokumentach także nazwa Komitet Pomocy Moralnej przy Prymasie Polski) oraz szefem dokumentacji (przy Ambasadzie RP w Rzymie) z ramienia rządu RP w Paryżu. Po przystąpieniu Włoch do wojny pozostał w Rzymie i pracował jako nauczyciel (nauka o życiu współczesnym) w Polskim Liceum i Gimnazjum Ogólnokształcącym w Rzymie, założonym przez Teodora Domaradzkiego⁵. Krótco po kapitulacji Włoch, która nastąpiła 3 września 1943 r., Niemcy zajęli Wieczne Miasto i obsadzili swoim wojskiem linię aktualnego frontu (linię Gustawa). Pomimo zmieniającej się sytuacji Michał nie opuścił miasta. Skutkowało to jego aresztowaniem 11 listopada 1943 r. przez Niemców⁶. Od 1944 r. Pawlikowski służył w 2. Korpusie Polskim. W 1946 r. wyemigrował do Londynu, w którym zajmował się działalnością publicystyczną i wydawniczą. Zmarł 15 listopada 1970 r. w stolicy Wielkiej Brytanii na skutek obrażeń odniesionych w wypadku samochodowym⁷.

³ *Artur i Wanda. Dzieje miłości Arthura Grotgera i Wandy Monne. Listy – pamiętniki*, t. 1–2, podali do druku M. Pawlikowski, M. Wolska, Medyka 1928.

⁴ Wśród jego ważniejszych prac należy wymienić: *Wczorajszy okop*, Lwów 1921; J. Słowacki, *Król Duch*, wydanie zupełne, komentowane, ułożył i komentarzem opatrzył J.G. Pawlikowski, brzmienie tekstów i rękopisów ustalił M. Pawlikowski, Lwów 1924–1925; *Człowiek w obliczu gór. Ustęp w historii kultury*, „Wierchy” 1933, t. 13; *Kościół a naród i państwo*, Poznań 1936; *Sprawa żydowska w Polsce ze stanowiska narodowego i katolickiego*, Częstochowa 1938.

⁵ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), Rkps 11864 IV, Życiorysy Michała Pawlikowskiego, b.p. Teodor Feliks Domaradzki (1910–2001) – historyk literatury. W 1941 r. obronił doktorat na Uniwersytecie Rzymskim, w którym został lektorem języka polskiego. W latach 1942–1945 był delegatem w Rzymie ministra oświaty Rządu RP na Uchodźstwie. Pełnił funkcję dyrektora polskiego liceum w stolicy Włoch. Po wojnie pozostał na emigracji. *Teodor Feliks Domaradzki*, <https://tei.nplp.pl/entities/2222>, dostęp 20 X 2025 r.

⁶ BJ, Rkps 11870 III, Michał Pawlikowski, „Pamiętnik XI 1943. Moje aresztowanie”, s. 2.

⁷ R. Skreń, A. Szklarska-Lohmannowa, *Pawlikowski Michał Gwalbert Mieczysław Józef (1887–1970)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, z. 3, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 455–459.

Był dwukrotnie żonaty: pierwszy raz z Marią Seweryną Trojacką, a drugi z Anielą Wolską (znaną jako Lela), z którą doczekał się czwórki dzieci: Marii Ludwiki, Doroty, Agnieszki i Kaspra⁸.

Opracowane dotychczas biogramy Michała Pawlikowskiego bardzo oszczędnie traktują na temat tzw. okresu włoskiego i jego pracy w Prymasowskim Komitecie Moralnej Pomocy Uchodźcom na Węgrzech i Rumunii. A przecież w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej przechowywane jest archiwum domowe Pawlikowskich z Medyki, którego częścią jest „Dziennik ścisły” Michała Pawlikowskiego, prowadzony od początku września 1939 r. do maja następnego roku. Został przepisany na maszynie, tak jak krótka relacja ze szczegółowym omówieniem kulis jego aresztowania w 1943 r.

Niezwykle pomocne podczas pisania tego artykułu okazały się też inne materiały ze wspomnianego archiwum, w tym korespondencja Michała Pawlikowskiego z żoną Anielą i matką Wandą czy przepisane na maszynie wspomnienia i życiorysy autora omawianego dziennika. Sposób uporządkowania zarówno ich, jak i samego dziennika wskazuje, że Pawlikowski planował je wykorzystać do napisania swojej autobiografii, lecz przedwczesna śmierć uniemożliwiła mu doprowadzenie tego projektu do końca. Materiały te zawierają opinie – niekiedy bardzo skrajne – bohatera artykułu na temat stanu polskiej emigracji (swoich oponentów na przykład często oskarża o zdradę i nielojalność). Z kolei ocen dotyczących kierunku prowadzenia polskiej polityki jest bardzo niewiele.

Omawiane archiwalia jak dotąd nie zostały szerzej wykorzystane do opisu losów Michała Pawlikowskiego. „Dziennikiem ścisłym” posiłkował się tylko Bartosz Jakubowski w swoim artykule i to w niewielkim stopniu (nadmienił, kiedy Michał udał się na emigrację)⁹. Skrupulatnie archiwum domowe Pawlikowskich wykorzystała natomiast Marta Trojanowska, aczkolwiek podczas pisania monografii dotyczącej nie Michała, lecz jego żony – Anieli (Leli)¹⁰.

Celem artykułu jest odtworzenie losów Michała Pawlikowskiego po wybuchu II wojny światowej oraz w czasie pierwszych emigracyjnych miesięcy spędzonych we Włoszech (do maja 1940 r., czyli do momentu, w którym kończą się zapiski w dzienniku). Nie mniej istotne jest przybliżenie próby zaangażowania się tego przedstawiciela elity II Rzeczypospolitej w sprawy polityczno-społeczne polskiej emigracji, jak również odpowiedź na pytanie, czy Michał Pawlikowski wszedł w skład grupy mającej wpływ na kierunek polityki emigracyjnej, a także o jego rolę w środowisku wychodźczym w pierwszych miesiącach II wojny światowej.

Pawlikowski wymienił – co zostanie wspomniane w dalszej części artykułu – polityków, którym zarzucił przynależność do masonerii. Sprawę trzeba potraktować z dystansem, gdyż jest to oddzielne zagadnienie wymagające osobnego przebadania.

⁸ *Ibidem*; M.A. Krąpiec, *Pawlikowski Michał (poglądy)* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2007, s. 85–86; M. Marzec, *Pawlikowski Michał* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 152–153; J. Olszak, *Michał Pawlikowski (2 III 1887–16 XI 1970)*, „Rocznik Przemyski” 1990, t. 27, s. 411–415; B. Jakubowski, *Dwór i zbiory Michała Pawlikowskiego w Medyce*, „Rocznik Przemyski. Literatura i Język” 2022, t. 58, z. 2, s. 117–160.

⁹ B. Jakubowski, *Dwór i zbiory...*, s. 149.

¹⁰ M. Trojanowska, *Lela. Życie i twórczość Anieli z Wolskich Pawlikowskiej (1901–1980)*, Przemysł 2021.

Na koniec tego krótkiego wstępu należy jeszcze zawrzeć uwagę natury ogólnej. Historyk Rafał Stobiecki wskazał na materiały dotyczące emigracji po 1939 r. Zdarza się, że badacz styka się ze źródłami przedstawiającymi w niekorzystnym świetle osoby niedawno zmarłe lub jeszcze żyjące¹¹. Podobnie jest w przypadku dokumentacji po Michał Pawlikowskim, a szczególnie „Dziennika ścisłego” prowadzonego na własny użytek. Nie da się ukryć, że informacje i sformułowania tam zawarte uderzają niekiedy w dobre imię osób trzecich. Ważna była więc konfrontacja zapisów z innymi opracowaniami oraz wspomnieniami osób pojawiających się na jego kartach, a także dokładne prześledzenie losów zarówno Pawlikowskiego, jak i jego najbliższych po wybuchu wojny. Dzięki temu można było ustalić, czy autor źródła nie wyrażał krzywdzących opinii lub najzwyczajniej konfabulował.

Ewakuacja z Polski i szlak emigracyjny do Włoch w świetle dziennika Pawlikowskiego

Po najeździe niemieckim na Polskę 1 września 1939 r. tysiące Polaków ruszyło w stronę granicy wschodniej. Przed tym niełatwym wyborem – pozostać w majątkach czy dołączyć do kolumn uciekinierów – stanęli również ziemianie. Część z tych, którzy podążyli na wschód, wpadła w ręce wkraczającej do kraju Armii Czerwonej. Inni z kolei, którzy uniknęli sowieckich aresztowań, egzystowali w trudnych, okupacyjnych warunkach.

Rankiem 1 września Michał Pawlikowski, przebywający w swoim majątku w Medyce, otrzymał wiadomość o bombardowaniu Przemyśla i tym samym o wybuchu wojny. W tym dniu nieznanymi z nazwiska major Wojska Polskiego przywiózł z Zakopanego syna Pawlikowskiego¹² – Kaspra¹³. Początkowo Pawlikowski – jak wielu Polaków – otrzymywał mnóstwo sprzecznych ze sobą informacji z frontu. Na przykład Adam Władysław Potocki¹⁴ przekazał mu nieprawdziwą wiadomość o zdobyciu Gdańska przez polskie oddziały (sam uzyskał ją wcześniej od starosty Mościsk).

Następnego dnia Pawlikowski zanotował w dzienniku, że widział na ulicach Przemyśla znajomych, którzy szukali punktu werbunkowego. Podał także informację o starciu z nieprzyjacielem, w którym ten stracił aż 100 czołgów. Dane te oczywiście były mocno nieprecyzyjne. Chodziło tutaj bowiem o niezakończoną jeszcze wówczas bitwę pod Jordanowem, stoczoną w dniach 1–3 września przez żołnierzy 10. Brygady Kawalerii, podczas której wróg utracił 70 czołgów i wozów pancernych¹⁵.

3 września Michał Pawlikowski wyjechał do Lwowa z zamiarem zdeponowania niektórych pamiątek i dokumentów rodzinnych w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich: „Spakowałem pisma ojca, akta Ochrony Przyrody, korespondencję rodzinną

¹¹ R. Stobiecki, *Humanistyka polska na emigracji* [w:] *Polska emigracja polityczna 1939–1990. Stan badań*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2016, s. 193.

¹² BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 1.

¹³ Kasper Pawlikowski (1927–2021) – syn Michała i Anieli z Wolskich. Gimnazjum ukończył w Rzymie w czasie II wojny światowej. W 1944 r. wstąpił do 2. Korpusu Polskiego. Po wojnie wyemigrował do Kanady. Do Polski wrócił dopiero w 2007 r. *O Kasprze Pawlikowskim z Medyki*, „Kurier Galicyjski”, <https://kuriergalicyjski.com/o-kasprze-pawlikowskim-z-medyki/>, dostęp 14 III 2025 r.

¹⁴ Adam Władysław Potocki (1896–1966) – polski arystokrata, hrabia, syn Andrzeja hr. Potockiego.

¹⁵ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 1.

ojca w jeden kufer, moje akta polityczne i akta kongresu kultury w mniejszy i posłałem w przechowanie do Ossolineum. Osobno główne dokumenty majątkowe, tak by łatwy był do nich dostęp, i inne akta ojca w dwie paczki, które pani Lenartowska ma przesłać. Ossolineum zgodziło się na obrazy i archiwum medycznie przechować”. Bizuterię i inne kosztowności umieścił w sejfie na dworcu we Lwowie¹⁶.

6 września Michał zdecydował się wrócić do Medyki po rodzinę i część dobytku. Dotarcie do domu okazało się dość trudnym zadaniem z uwagi na bombardowania i nieustanne postoje pociągu. Jeden z nich – w Sądowej Wiszni – trwał aż siedem godzin. W Mościskach 7 września Pawlikowski był świadkiem nalotu bombowego na miasto i dworzec, w związku z czym zdecydował się zmienić środek transportu i znaleźć inną możliwość przedostania się do Medyki. Szczęśliwie mógł liczyć na życzliwość rodaków, którzy nie odmawiali mu pomocy. Na przykład proboszcz Trzcienca podzielił się z nim jedzeniem. W nocy z 7 na 8 września dotarł do domu. Wspólnie z żoną Aniela¹⁷ podjęli decyzję o natychmiastowej ewakuacji. Przekazał jej oraz córkom większą gotówkę i zapewnił transport do Lwowa z grupą żołnierzy. On sam wraz z synem Kasprem wyruszyli tam konnym wozem z załadowanym dobytkiem. Ze względu na częste bombardowania ich droga wiodła przez Jaworów. W mieście docelowym Pawlikowski zetknął się z pierwszymi drastycznymi obrazami wojny: „Dookoła jamy z bomb i trupy, od których odwracam uwagę Kaspra”. Pamiątki rodzinne, które ze sobą wiozł, ukrył we Lwowie¹⁸, a sam musiał uciekać z Polski, m.in. ze względu na swoją działalność polityczną i publicystyczną, w której mocno krytykował hitlerizm w Niemczech¹⁹.

Pożegnał się z rodziną, którą pozostawił we Lwowie: „Telefonuję do Leli, która przysła się pożegnać. Pocięszam ją, jak też mnie zapewniano, że to nie na długo, że do 2–3 miesięcy Niemcy odpłyną, że w każdym razie się wyjaśni. Nigdy nie zapomnę, jak ją widziałem odchodzącą. Serce się w gardło pchało”²⁰. Jak się potem okazało, ich rozłąka trwała ponad trzy lata. Tego samego dnia, 8 września, wraz ze Stanisławem Głąbińskim²¹ i innymi działaczami Stronnictwa Narodowego wyruszył samochodem

¹⁶ *Ibidem*, s. 2.

¹⁷ Aniela Pawlikowska (1901–1980) – malarka i portrecistka. Córka Waława Wolskiego i Maryli z Młodnickich. Studia z zakresu malarstwa ukończyła na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie pod kierunkiem prof. Kazimierza Sichulskiego oraz prof. Wojciecha Weissa. Swoje prace przekazywała różnym instytucjom. W 1924 r. wyszła za mąż za Michała Pawlikowskiego. Po wybuchu II wojny światowej znalazła się pod okupacją sowiecką. Do maja 1940 r. mieszkała we Lwowie. Udało się jej przedostać razem z dziećmi do Generalnego Gubernatorstwa. Przebywała najpierw w Krakowie, a później w dworze Kernów w Goszycach. Dzięki staraniom Pawlikowskiego Aniela razem z dziećmi w 1942 r. wyjechała do Włoch. W 1946 r. z całą rodziną przeniosła się do Londynu. W latach pięćdziesiątych XX w. stała się cenioną malarką, portrecistką. Zmarła na emigracji. M. Trojanowska, *Lela. Życie i twórczość Anieli z Wolskich...*, s. 13, 29, 38, 43, 59, 56, 313.

¹⁸ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 1.

¹⁹ B. Jakubowski, *Dwór i zbiory...*; A. Dawidowicz, *Myśl polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*, Lublin 2017, s. 90–91.

²⁰ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 3.

²¹ Stanisław Głąbiński (1862–1941) – polityk, prawnik, wykładowca Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Członek Związku Ludowo-Narodowego i Stronnictwa Narodowego. Po przewrocie majowym był przeciwnikiem władzy sanacyjnej. Głąbiński wraz z innymi członkami SN 11 września wyruszył ze Lwowa, aby dotrzeć do Bukaresztu. W trakcie podróży uległ wypadkowi samochodowemu. Później przebywał we Lwowie. W listopadzie 1939 r. został aresztowany przez Sowietów, a następnie był więziony na Łubiance w Moskwie i w więzieniu w Charkowie, gdzie zmarł w sierpniu 1941 r. S. Głąbiński, *W cieniu ojca*, Warszawa 2001, s. 56; A. Galos, *Głąbiński Stanisław (1862–1941)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław – Kraków – Warszawa 1960, s. 102–103.

w stronę Rumunii²², aby poprzez Bukareszt dotrzeć do Paryża. Od 9 do 13 września bezskutecznie próbowali przedostać się trasą Lwów–Tarnopol–Kossów do granicy. Ostatecznie Pawlikowski odłączył się od towarzyszy, którzy wrócili do Lwowa, i pozostał w Stanisławowie. Odnalazł tam przyjaciółkę rodziny – Annę (znaną jako Anda) Bogdanowicz, która była pielęgniarką w szpitalu polowym. 17 września poinformował ją, że Sowieci wkroczyli do Polski i razem z jednostką Anny przeniósł się do Czortkowa. W lazarecie panował ogromny chaos. Jednocześnie komendant szpitala rozkazał pielęgniarkom, aby pozostały na miejscu, gdyż w marszu ku granicy byłyby balastem²³. Pomimo tego Pawlikowski i Bogdanowicz zdecydowali się podjąć próbę przedarcia się do Rumunii. Już dzień wcześniej otrzymali pisemną zgodę na podróż w stronę Kut²⁴.

18 września wyruszyli drogą ewakuacyjną do Kołomyi, skąd skierowali się do Śniatynia. Przekroczenie granicy okazało się jednak niemożliwe ze względu na zakorkowaną drogę. Dlatego przeszli rzekę Czeremosz w bród i dotarli do majątku rodziny Krzysztofowiczów²⁵. Tam, nieznanymi nam niestety z imienia jeden z jego właścicieli i znajomy Pawlikowskiego (mógł to być Henryk Krzysztofowicz z Załucza²⁶, ale co bardziej prawdopodobne był to jego brat – Witold²⁷), udzielił uciekinierom pomocy, przekonując lub przekupując rumuńskich pograniczników do wpuszczenia ich do kraju. Jednocześnie wsparł Michała kwotą 1000 lei. Pawlikowski i Bogdanowicz wyruszyli do Czerniowiec, a następnie do Adâncata. Tam spotkali innych ziemian, takich jak Zawidowscy z Nuszcza czy Kazimierza Wolskiego, który rozpoczął nad tym, że w strefie sowieckiej w Parepelnikach znalazły się jego żona i córka²⁸. Kolejnym przystankiem w Rumunii była Vatra Dornei, gdzie natknęli się na ziemianina Ludomira Cieńskiego z Okna, płk. Bolesława Sokołowskiego²⁹ i płk. Stanisława Władysława Pstrokońskiego³⁰.

Następnie, 21 września, Pawlikowski i Bogdanowicz dotarli do Bukaresztu, by nawiązać kontakt z ambasadą Włoch. Po kilku dniach pobytu Michał spotkał się z biskupem

²² BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 4.

²³ BJ, Rkps 11869 III, Dziennik Andzi (Anny) Bogdanowiczówny, s. 1.

²⁴ BJ, Rkps 11871 III: „Dzień za dniem na tułactwie”; zaświadczenie Starostwa Powiatowego w Stanisławowie, 16 IX 1939 r.; zgoda na wyjazd do Kut dla Michała Pawlikowskiego i Anny Bogdanowicz, s. 2, 4.

²⁵ Krzysztofowiczowie to rodzina o ormiańskich korzeniach osiadła na Pokuciu. Ich majątek znajdował się po obu stronach rzeki Czeremosz: po polskiej był dwór w Załuczu wraz z częścią majątku, a po rumuńskiej – reszta folwarków i dwór w Karapczyjowie. W czasie II wojny światowej odcinek między Załuczem a Karapczyjowem był szlakiem kurierskim ze Lwowa do Bukaresztu. Przewożono nim ludzi i wiadomości do rządu emigracyjnego RP. M. Agopsowicz, *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita ormiańska*, Łomianki 2014, s. 259–260, 275.

²⁶ Henryk Krzysztofowicz (1878–1970) – ziemianin i kolekcjoner. Właściciel dóbr Załucze. W 1939 r. wyjechał z żoną do Lwowa. Po wojnie osiadł w Krakowie, a po śmierci żony przeniósł się do Londynu, gdzie zmarł. Zob. M. Axentowicz-Bohosiewicz, *Henryk Krzysztofowicz*, <https://cmentarze.fundacjaormianska.pl/za-ucze-i-knia-e-maj-tki-rodziny-krzysztofowicz-w/>, dostęp 28 XI 2023 r.

²⁷ Witold Krzysztofowicz – właściciel majątku w Karapczyjowie. *Ibidem*.

²⁸ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 7–8.

²⁹ Bolesław Sokołowski (1895–1980) – oficer WP. W kampanii polskiej 1939 r. kierownik zaopatrzenia Armii „Karpaty”. Po 17 września był internowany na Węgrzech. Od 1940 r. w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Walczył w 2. Dywizji Grenadierów Pancernych. Zmarł w Józefowie w Polsce. A. Suchcitz, M. Wroński, *Barwa Pułku 3 Pancernego – zarys monograficzny*, Tamowskie Góry 2002, s. 53. Michał Pawlikowski podał w dzienniku, że spotkał go w Rumunii. Na tym etapie badań trudno ocenić prawdziwość tej informacji.

³⁰ Stanisław Pstrokoński (ur. 1897) – oficer WP. W kampanii polskiej 1939 r. kwatermistrz Armii „Karpaty”. R. Dalecki, *Armia Karpaty w wojnie obronnej 1939 roku*, Rzeszów 1989.

Józefem Gawliną³¹, „który z początku radził czekać w Rumunii, ale poznawszy moje atuty we Włoszech, powiedział, że skoro tak, to nie tylko jechać do Włoch. W polskiej ambasadzie powiedziano nam, że Włochy niepewne, kto może wiedzieć, czy nie pójdą z Niemcami”. Anna Bogdanowicz wspominała, że brali pod uwagę sprowadzenie ze strefy sowieckiej ich najbliższych lub przynajmniej poinformowanie ich o tym, że żyją. Planowali to zrobić za pośrednictwem ambasady ZSRS, ale ostatecznie porzucili ten pomysł w obawie przed narażeniem swoich rodzin na represje³². Na decyzji o dalszej podróży zaważyły doniesienia z sowieckiej strefy okupacyjnej, mówiące o tym, że Sowieci rozpoczęli pierwsze wywózki ludzi na wschód, zwłaszcza ziemian, a pomoc z terenu Rumunii okazała się niemożliwa³³. Pawlikowski miał nadzieję, że we Włoszech za pośrednictwem swoich wpływowych przyjaciół uda mu się wydostać spod okupacji sowieckiej żonę i dzieci oraz że będzie mógł się bardziej zaangażować w sprawę kraju.

Pierwsze miesiące Michała Pawlikowskiego we Włoszech

1 października 1939 r. Michał Pawlikowski i Anna Bogdanowicz skierowali się w stronę granicy z Jugosławią, pokonując drogę Pitesti–Craiova–Drobeta–Turnu Severin i około północy dotarli do Belgradu³⁴. Podróż przez ten kraj odbyła się bez przeszkód. Miejsce- wa ludność, choć uboga, zaopatrzyła ich w prowiant na dalszą drogę³⁵. 5 października uciekinierzy przekroczyli granicę jugosłowiańsko-włoską i w ciągu dwóch dni przebyli trasę Triest–Monfalcone–Wenecja–Vicenza–Werona–Brescia–Mediolan–Biella³⁶.

To ostatnie miasto było chwilowym punktem wytchnienia dla Pawlikowskiego. Otrzymał w nim schronienie u swojego znajomego Erminia Selli³⁷ – przemysłowca, podróżnika i fotografa, cenionego nie tylko we Włoszech, lecz także w całej zachodniej Europie. Sella za uwolnienie Leli Pawlikowskiej chciał zapłacić tysiącem wykonanych przez siebie fotografii z Kaukazu. Oferował też pomoc finansową samemu Michałowi, który ostatecznie jej nie przyjął³⁸. Według Pawlikowskiego włoskie społeczeństwo było nastawione do Polaków przyjaźnie i współczuło im z powodu położenia ich kraju. Wobec Niemców Włosi z kolei nie ukrywali swojej wrogości. Podobnie odnosili się też do sojuszu z Hitlerem, co odnotował Pawlikowski w swoim dzienniku: „Mussolini także nie sprzyja Niemcom, tylko boi się, że koniec Hitlera będzie końcem faszyzmu”³⁹.

³¹ Józef Feliks Gawlina (1892–1964) – duchowny. W latach 1933–1947 biskup połowy WP. W 1939 r. przez Rumunię i Węgry dotarł do Włoch. W połowie października 1939 r. przeniósł się do Paryża, gdzie kontynuował działalność jako biskup połowy. Pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego zarządu Polskiego Czerwonego Krzyża. W 1952 r. otrzymał godność arcybiskupa. Redaktor „Gościa Niedzielnego”. Od 1945 do 1964 r. duchowy opiekun Polaków na emigracji. P. Majka, *General Józef Gawlina. Biskup połowy*, Warszawa 2017.

³² BJ, Rkps 11869 III, Dziennik Andzi (Anny) Bogdanowiczówny, s. 6.

³³ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 12–13.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ BJ, Rkps 11869 III, Dziennik Andzi (Anny) Bogdanowiczówny, s. 8.

³⁶ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 13.

³⁷ Erminio Sella (1865–1948) – pochodził z rodziny włoskich przemysłowców. Odbył studia inżynierskie w Turynie i Berlinie. Razem z bratem Vittorioem uprawiał wspinaczkę górską. Jego pasją było fotografowanie. Zwiedził znaczną część Azji, Europy, Ameryki Północnej i Południowej. Majątek dorobił się na inwestycjach w winnice. Zmarł w Bielli. Zob. *Erminio Sella*, <https://www.fondazione-sella.org/biographies/sella-erminio-6/>, dostęp 28 XI 2023 r.

³⁸ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 14.

³⁹ *Ibidem*, s. 20.

1 września 1939 r. Włochy zachowały neutralność, aczkolwiek nie chciały zrezygnować z realizacji wcześniejszych zamówień dla polskiej armii. Włoski korpus dyplomatyczny sprzeciwiał się brutalności wojsk niemieckich w Polsce, ale ze względu na swoją neutralność nie wystosował w tej sprawie noty protestacyjnej. Do końca 1939 r. w Polsce funkcjonowały włoskie placówki dyplomatyczne (ambasada w Warszawie i konsul w Katowicach), które udzielały pomocy Polakom szukającym możliwości wyjazdu⁴⁰.

Pierwsza większa fala emigrantów pojawiła się we Włoszech pod koniec października 1939 r. Wśród uchodźców znajdowali się przede wszystkim arystokraci, przemysłowcy i kupcy. Ambasador Bolesław Wieniawa-Długoszowski prowadził rozmowy z włoskim ministrem spraw zagranicznych Galeazzo Ciano⁴¹ w sprawie ułatwienia przetrwania Polaków do Włoch. Z trudem udało mu się go przekonać, że Polacy przybywający nad Tybr będą tu gościć tylko przez pewien czas. Ambasada polska każdorazowo miała ręczyć, że dana osoba po krótkim pobycie opuści terytorium tego kraju. Ciano ze swej strony zagwarantował kontynuowanie działalności konsularnej w Warszawie i wydawanie włoskich wiz⁴².

Michał Pawlikowski był jednym z pierwszych uchodźców z Polski, którzy przybyli na Półwysep Apeniński. Pobyt w Bielli wykorzystał na spotkania z różnymi wpływowymi osobami, m. in. z hrabiną Tiną Trossi⁴³, matką Carla Felice'a Trossiego⁴⁴. Hrabina zobowiązała się pomóc Pawlikowskiemu w nawiązaniu nowych kontaktów w Rzymie i Watykanie. W Wiecznym Mieście spotkał się z kardynałem Francescą Marmaggi⁴⁵, byłym nuncjuszem apostolskim w Polsce⁴⁶. We Włoszech wszyscy traktowali polskiego uchodźcę z wielkim szacunkiem, co Pawlikowski z dowcipem podsumował w dzienniku, we wpisie na temat listu Vittoria Selli⁴⁷ (brata Erminia Selli): „À propos: Sella w liście do Sant Ella [*sic!*] zatytułował mnie »conte«, tak jak pani Lupis, choć oboje wiedzą, że nie mam tytułu, no i sami – choć jakie ziemiany! – go nie mają. Tak też powtarzał Sant Elia. To nie ma sensu i jeszcze głupiej, jak wylezie. Ale Bronowski powiada, że powinienem to przyjąć milczeniem, bo moje stanowisko historyczne, społeczne odpowiada tutaj tytułowi nie nawet markiza, ale księcia, a conte jest i tak za mało, jest ich we Włoszech jak psów. Nie wiem i nie lubię, ale jeśli to ma coś pomóc, to nie chcę się w ich pojęciu deklasować i muszę to znosić. Gotów jestem i na cesarza!”⁴⁸.

Nie można obecnie stwierdzić, kiedy dokładnie Michał Pawlikowski został powołany na prezesa Prymasowskiego Komitetu Moralnej Pomocy Uchodźcom na Węgrzech

⁴⁰ S. Sierpowski, *Stosunki polsko-włoskie w latach 1918–1940*, Warszawa 1975, s. 597–599.

⁴¹ Galeazzo Ciano (1903–1944) – dziennikarz, dyplomata, zięć Benita Mussoliniego. W latach 1936–1943 włoski minister spraw zagranicznych. Rozstrzelany za udział w obaleniu Mussoliniego i pertraktacje z aliantami. L. Laurenzi, *Najśłynniejsze historie miłosne XX wieku*, Warszawa 2004, s. 52–54. M. Romeyko, *Wspomnienia o Wieniawie i o rzymskich czasach*, Warszawa 1990, s. 181, 183.

⁴² Tina Trossi z domu Sella. Siostra Erminia i Vittoria Sellów.

⁴³ Carlo Felice Trossi (1908–1949) – włoski hrabia i kierowca rajdowy. Właściciel zamku w Gaglianico w Bielli. Syn Tiny Trossi z domu Sella. Zob. *Carlo Felice Trossi*, <https://forzaitalia.pl/historia-alfaromeo/aleja-slav/carlo-felice-trossi>, dostęp 29 XI 2023 r.

⁴⁴ Francesco Marmaggi (1870–1949) – kardynał prezbiter, dyplomata watykański. W latach 1928–1936 był nuncjuszem apostolskim w Rumunii, Czechosłowacji oraz Polsce. Zob. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmarmaggi.html>, dostęp 14 III 2025 r.

⁴⁵ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 14.

⁴⁶ Vittorio Sella (1859–1943) – pochodził z włoskiej rodziny przemysłowców. Z zamiłowania uprawiał wspinaczkę górską i należał do pionierów fotografii górskiej. Zob. *Vittorio Sella*, <https://www.fondazionebella.org/photo-funds/sella-vittorio-5/>, dostęp 28 XI 2023 r.

⁴⁷ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 72.

i Rumunii⁴⁹, choć bez wątpienia było to jesienią 1939 r. Głównym zadaniem Komitetu było udzielanie moralnego wsparcia polskim uchodźcom na Węgrzech i w Rumunii. Organizacja podlegała ministrowi opieki społecznej Janowi Stańczykowi. Jej sprawy finansowe zabezpieczył na prośbę Pawlikowskiego minister skarbu Henryk Strasburger, aczkolwiek prymas Hlond również przekazywał fundusze na jego działalność. Do zadań Pawlikowskiego należało m.in. gromadzenie informacji na temat wydarzeń z września 1939 r. i warunkach okupacji w kraju oraz udzielenie wszelkiego możliwego wsparcia Polakom znajdującym się w obozach internowania na Węgrzech i w Rumunii. Miał on też koordynować przerzut Polaków z Węgier i Rumunii przez Włochy do Francji i tym samym pomagać polskiej ambasadzie w Rzymie, która formalnie odpowiadała za sprawne przeprowadzenie tej operacji⁵⁰. Biura Komitetu mieściły się w ambasadzie RP. W analizowanych dokumentach nie ma wielu informacji na temat jego współpracy z placówką dyplomatyczną w kwestii pomocy Polakom na Węgrzech i w Rumunii. Pawlikowski wysyłał tam swoich ludzi w celu jej koordynacji. Przykładowo na Węgrzech działał Komitet Obywatelski do spraw Opieki nad Polskimi Uchodźcami, na czele którego stał Henryk Sławik⁵¹. Samym przerzutem natomiast nieoficjalnie zajmował się gen. Stefan Dembiński⁵², który urzędował w siedzibie polskiego poselstwa w Budapeszcie⁵³. Praca była niełatwa, tym bardziej że – według informacji docierających do Pawlikowskiego – w obozach dla internowanych Polaków działali niemieccy i bolszewicy szpiedzy⁵⁴.

Pawlikowski archiwizował w Ambasadzie RP w Rzymie relacje osób, które wydostały się z okupowanej Polski. Wśród nich byli Kazimierz Bieniewski, adwokat, przedstawiciele rodu Tyszkiewiczów, w tym Janusz Tyszkiewicz⁵⁵, czy grupa siostr nazaretanek z Warszawy. W październiku 1939 r. Michał otrzymał od Stanisławy Grabowskiej relację dotyczącą wojennych wydarzeń wraz z informacją, że jej mąż, płk Tadeusz Grabowski⁵⁶, zaginął

⁴⁹ Prymasowski Komitet Moralnej Pomocy Uchodźcom na Węgrzech i Rumunii powstał z inicjatywy prymasa Augusta Hlonda. 24 X 1939 r. poinformował on premiera Władysława Sikorskiego o rozpoczęciu działalności Komitetu. Zadaniem organizacji było wygłaszanie wykładów i religijnych przemówień i w ten sposób udzielanie pomocy moralnej Polakom przebywającym w obozach internowania w Rumunii i na Węgrzech. Drugim powodem jego założenia była walka z komunizmem wśród uchodźców. Sikorski poparł całą inicjatywę. Pieniądze na działalność przekazywał członkom Komitetu prymas Hlond. Pod koniec lutego 1940 r. prymas wycofał się z działalności w Komitecie, tłumacząc Sikorskiemu, że jego skład osobowy uniemożliwia dalszą pracę. J.M. Roth, *Spoleczno-polityczna działalność Prymasa Polski Augusta Hlonda w latach 1939–1945*, Toruń 2009, s. 178–181.

⁵⁰ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 67.

⁵¹ Henryk Sławik (1894–1944) – dziennikarz, powstaniec śląski i działacz społeczny. W czasie II wojny światowej przebywał na terenie Węgier, gdzie zaangażował się w pomoc dla ludności polskiej i żydowskiej. W 1944 r. aresztowany przez Niemców, w tym samym roku został zamordowany w KL Mauthausen. T. Kurpierz, *Henryk Sławik 1894–1944. Biografia socjalisty*, Katowice – Warszawa 2020.

⁵² Stefan Jacek Dembiński (1887–1972) – gen. WP. We wrześniu 1939 r. ewakuował się na Węgry. Do wiosny 1940 r. koordynował akcję pomocową i przerzut polskich żołnierzy na Zachód. Później musiał opuścić Węgry i przedostał się do Londynu. T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 760.

⁵³ I. Lagzi, *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980, s. 91, 139.

⁵⁴ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 67.

⁵⁵ Janusz Tyszkiewicz (1900–1987) – ziemianin. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. W latach 1940–1941 adiutant gen. Władysława Sikorskiego. *Dziennik czynności prezydenta RP Władysława Raczkiewicza...*, t. 1, s. 338.

⁵⁶ Tadeusz Grabowski (1886–1940) – płk WP. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. W latach 1927–1931 dowódca 9. psk w Grajewie. Od 1937 r. był szefem Biura Planowania Ministerstwa Spraw Wojskowych. We wrześniu 1939 r. dostał się do niewoli sowieckiej i został osadzony w obozie w Starobielsku. Zamordowany w 1940 r. w Charkowie. Zob. <https://mzm-minskmaaz.pl/grabowski-tadeusz-1886-1940/>, dostęp 26 XI 2025 r.

w czasie walk w Polsce. W 1940 r. z Pawlikowskim skontaktował się Jan Bielatowicz⁵⁷, który był internowany w obozie Kisbodak na Węgrzech. Potem przedostał się do Budapesztu, gdzie rozpoczął działalność w biurze wojskowym polskiego poselstwa i oddał się do dyspozycji Pawlikowskiego⁵⁸. Współpraca została nawiązana, gdyż faktycznie od stycznia do kwietnia 1940 r. Bielatowicz zajmował się organizowaniem przerzutu polskich żołnierzy z Węgier do Włoch, koordynując tę pracę z siedziby poselstwa. Następnie wojskowi byli kierowani do polskiej ambasady w Rzymie, gdzie składali Pawlikowskiemu relacje z wydarzeń we wrześniu 1939 r. Potem wysyłano ich do Francji.

15 października 1939 r. – krótko po przybyciu do Włoch – Pawlikowski nawiązał kontakt z prymasem Augustem Hlondem⁵⁹, który sam zaledwie kilka dni wcześniej dotarł do Rzymu. Należy żałować, że nie zdał on w swoim dzienniku szczegółowej relacji z rozmowy z duchownym. Podał tylko, iż uzgodnili wyjazd Pawlikowskiego do Szwajcarii i Francji, na co prymas przygotował kwotę 800 lirów⁶⁰. 23 października Michał razem z prymasem Hlondem i Józefem Kisielewskim⁶¹ ustalili skład Komitetu. Weszli do niego: Pawlikowski (prezes), wspomniany Kisielewski, Maciej Loret⁶² i Leonard Kwasiborski (z ramienia Komitetu nadzorował sytuację na Węgrzech)⁶³. Bliską

⁵⁷ Jan Bielatowicz „Slavus”, „Krakus” (1913–1965) – prozaik, poeta, krytyk literacki i bibliograf. Redaktor pisma „Czyn”, korespondent dziennika „Orędownik”. Publikował również w gazetce „Prosto z Mostu”. Po kampanii polskiej 1939 r. był internowany na Węgrzech. Następnie przedostał się do Hajfy i wstąpił do Wojska Polskiego. Po wojnie pozostał na emigracji. W latach 1942–1956 współpracował z różnymi czasopismami, m.in. „Kurierem Polskim” w Bagdadzie, „Gazetą Niedzielną”, „Życiem”, „Drogą”. Był także członkiem Komitetu Politycznego SN. B. Gryszkiewicz, *Bielatowicz Jan* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 1, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 85.

⁵⁸ BJ, 11872 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 1, List Jana Bielatowicza z 11 I 1940 r., s. 17.

⁵⁹ August Hlond (1881–1948) – prymas Polski w latach 1926–1948. W 1905 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W 1922 r. został administratorem apostolskim w diecezji wrocławskiej z siedzibą w Katowicach, w 1925 r. biskupem diecezji katowickiej, w 1926 r. arcybiskupem, a w 1927 r. kardynałem. W latach trzydziestych XX w. brał udział w kongresach eucharystycznych w Europie Zachodniej i Ameryce Południowej. We wrześniu 1939 r. udał się na emigrację do Rzymu. Tam często zabierał głos w prasie i radiu w sprawie Polski. Pod naciskiem rządu włoskiego wyjechał w październiku 1940 r. do Francji. Początkowo internowany, a następnie aresztowany przez Gestapo. W 1945 r. wrócił do Polski. Zmarł trzy lata później. M. Żywczyński, *Hlond August (1881–1948)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, z. 43, Wrocław – Warszawa – Kraków 1960–1961, s. 545–546.

⁶⁰ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 16.

⁶¹ Józef Kisielewski (1905–1966) – pisarz, polityk i członek SN. W 1939 r. wydał książkę pt. *Ziemia gromadzi prochy*, zawierającą serię reportaży ze swojej podróży po hitlerowskich Niemczech. W tym samym roku przedostał się przez Rumunię do Włoch. Po wojnie wyjechał do Wielkiej Brytanii, gdzie zmarł. *Kisielewski Józef (1905–1966)* [w:] *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939–1980*, red. B. Klimaszewski, Warszawa 1992, s. 160–161.

⁶² Maciej Loret (1880–1949) – historyk i dyplomata. Pochodził ze spolonizowanej rodziny hugenockiej. Urodził się w Medyce (możliwe, że stąd znał się z Michałem Pawlikowskim). Studiował historię nowożytną pod kierunkiem prof. Szymona Askenazego na Uniwersytecie Lwowskim. Uczył w II i IV Gimnazjum we Lwowie i III Gimnazjum w Krakowie. W latach 1919–1926 był pracownikiem placówek dyplomatycznych w Watykanie, Rzymie i Atenach. Po kampanii polskiej 1939 r. został powołany przez Władysława Sikorskiego na attaché kulturalnego przy Stolicy Apostolskiej z tytułem ministra pełnomocnego (październik 1939 r. – czerwiec 1940 r.). Później informował Watykan o zbrodniach niemieckich. Po wojnie został członkiem korespondentem PAU w Rzymie. A. Szklarska-Lohmannowa, *Loret Sydon Maciej (1880–1949)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, z. 106, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 557–559.

⁶³ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 22.

współpracę nowy prezes utrzymywał z Józefem Michałowskim⁶⁴, wieloletnim kierownikiem Biblioteki Stacji Naukowej PAU w Rzymie.

W podróż do Szwajcarii Pawlikowski wyruszył 30 października 1939 r. Następnego dnia dotarł do Morges i zatrzymał się w Riond-Bosson – posiadłości Ignacego Jana Paderewskiego. Michał próbował zaangażować byłego premiera w działalność na rzecz uchodźców oraz szukał pomocy w sprowadzeniu rodziny z sowieckiej strefy okupacyjnej. Miał jednak świadomość, że Paderewski nie mógł odegrać kluczowej roli w ówczesnej sytuacji Polski: „Widać, że chory, chodzi pomału, drobnym kroczkiem, o lasce, zdiadział, mało mówi, zdaje się myśli z większym wysiłkiem”⁶⁵. W trakcie krótkiego pobytu w Morges spotkał muzyka prof. Józefa Turczyńskiego⁶⁶, Antoninę Wilkońską (siostrę Paderewskiego) oraz kompozytora Henryka Opieńskiego⁶⁷, który przedstawił Pawlikowskiemu sytuację uchodźców na Węgrzech.

2 listopada Pawlikowski dotarł do Paryża, gdzie niezwłocznie odbył spotkanie z premierem i naczelnym wodzem gen. Władysławem Sikorskim na temat działalności komitetu prymasowskiego oraz swej roli jako szefa dokumentacji przy ambasadzie – od października 1939 r. Po nim widział się z innymi uchodźcami przebywającymi w stolicy Francji, np. ze Stanisławem Strońskim w restauracji „Le Danube” przy rue Jacob⁶⁸. Hôtel du Danube⁶⁹, w którym znajdował się ten lokal, był w większości zajęty przez polskich uchodźców, którzy przybyli do Paryża w 1939 r. Pawlikowski spotkał się też z generałami Józefem Hallerem i Lucjanem Żeligowskim. W ten sposób opisał

⁶⁴ Józef Michałowski (1870–1956) – prawnik i historyk, dyrektor Stacji Naukowej PAU w Rzymie i fundator jej biblioteki. Przed 1914 r. część zbiorów bibliotecznych przewiózł z Dobrzechowa do Florencji, a następnie do Rzymu. W 1916 r. osiedlił się w nim na stałe. Po I wojnie światowej pracował w polskim poselstwie, a następnie w ambasadzie w Rzymie. W 1921 r. przekazał PAU swój księgozbiór, który stał się załącznikiem Biblioteki Stacji Naukowej PAU w Rzymie. Po wybuchu II wojny światowej protestował przeciwko aresztowaniu polskich profesorów w Krakowie. W 1943 r. oddał Stację Naukową PAU pod opiekę Watykanu, aby uchronić ją przed Niemcami. W tym samym roku został aresztowany (podobnie jak Michał Pawlikowski). Po wojnie pozostał w Rzymie, gdzie zmarł. N. Canova, *Michałowski Józef Jakub Feliks (1870–1956)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, z. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 654–655.

⁶⁵ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 29.

⁶⁶ Józef Turczyński (1884–1953) – polski pianista i edytor dzieł Fryderyka Chopina. Wybuch wojny zastał go w Morges, w którym Paderewski udzielił mu pomocy. Dzięki niemu mógł koncertować w Szwajcarii i czerpać z tego zyski. Zmarł w Lozannie. Zob. T. Lerski, *Józef Turczyński*, https://bibliotekapiosenki.pl/osoby/Turczynski_Jozef/biografia, dostęp 29 XI 2023 r.

⁶⁷ Henryk Opieński (1870–1942) – polski kompozytor i muzykolog. Przyjaźnił się ze Stanisławem Wyspiańskim. Był dyrygentem m.in. w operach Lwowskiej i Warszawskiej. W 1926 r. wyjechał do Szwajcarii, gdzie zmarł w 1942 r. A. Świdarska, *Opieński Henryk* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 1077.

⁶⁸ Stanisław Stroński (1882–1955) – polityk, publicysta, poseł na Sejm RP, romanista na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Był autorem sformułowania „Cud nad Wisłą”. Politycznie związany z ruchem narodowym. Po wybuchu II wojny światowej udał się na emigrację. Spotkał się z Paderewskim w Morges, a następnie przedostał się do Paryża. Przyczynił się do zablokowania kandydatury Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego na prezydenta RP. W rządzie Sikorskiego pełnił funkcję wicepremiera i ministra informacji. Po wojnie zaangażował się w działalność polskiej emigracji. Zmarł w Londynie. W. Rojek, *Stroński Stanisław (1882–1955)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 44, z. 3, Warszawa – Kraków 2006, s. 381–390.

⁶⁹ W pierwszych miesiącach wojny odbywały się w tym hotelu liczne spotkania innych przedstawicieli polskiej emigracji, m.in. gen. Władysława Sikorskiego czy Stanisława Strońskiego. S. Stroński, *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*, t. 1, oprac. J. Piotrowski, Nowy Sącz 2007, s. 136–147.

to spotkanie: „Rozmowie ze Strońskim przeszkodziło dwu starych pierników, którzy się przysiedli i każdy rozwlekle rozwijał swoje sprawy drugorzędno znaczenia: Haller, który snuł koncepcje »słowiańskie« i szukał osób, które by się tym mogły zająć. Żeligowski, który molestował o maszynę do pisania dla siebie. Obie sprawy na pewno równej doniosłości”⁷⁰. Haller podzielił się na osobności z Michałem ideą stworzenia „bloku państw bałtycko-śródziemnomorskich” z pominięciem Rosji oraz dodał, że „Żeligowski też ma bzika na tym punkcie, ale partaczy swoją fantazją rosyjską”⁷¹. Haller był zwolennikiem przede wszystkim bliskiej współpracy Polski z Czechosłowacją. Myślał o stworzeniu z Pragą federacji łączącej sprawy wojskowe, ekonomiczne, komunikacyjne, pocztowe, a także zawiązanie z nią unii monetarnej⁷². We wspomnieniach napisał on, że w momencie formowania rządu Sikorskiego zwrócił się do MSZ z pytaniem o wskazówki dotyczące przyszłej federacji europejskiej, względnie centralnej Europy. W odpowiedzi otrzymał polecenie unikania oficjalnych wypowiedzi na ten temat⁷³.

To, co napisał Pawlikowski, potwierdza się z całą pewnością w przypadku gen. Lucjana Żeligowskiego. Uważał on bowiem, że Polaków, Rosjan, Ukraińców i Białorusinów wiele łączy i powinna im przyświecać idea panslawizmu. Natomiast w izolacji Polska może przetrwać jedynie w granicach etnicznych. Swoje nierealne wizje jedności słowiańskiej (z udziałem Rosji) przedstawił w lutym 1940 r. prezydentowi Władysławowi Raczkiewiczowi⁷⁴. Z kolei trzy lata później oficjalnie krytykował politykę Polski względem ZSRS. Żądał ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych, nawet za cenę utraty terenów wschodnich Rzeczypospolitej. W 1944 r. zaapelował do ludności okupowanej Polski, aby godnie powitała wkraczającą Armię Czerwoną. Żeligowski nie miał zaplecza politycznego i nie był poważnie traktowany ani przez rząd, ani przez ogół emigracji⁷⁵. Co ciekawe, co najmniej dwukrotnie spotkał się on w tej sprawie z prezydentem Raczkiewiczem, promując zacieśnianie relacji z krajami słowiańskimi oraz prosząc o powołanie Instytutu Słowiańskiego⁷⁶.

Michał Pawlikowski w swoim dzienniku opisywał wydarzenia polityczne toczące się w środowisku polskiej emigracji, m.in. okres tworzenia rządu Władysława Sikorskiego. Informacje na ten temat otrzymywał od Polaków przebywających w Paryżu. Nie podobało mu się, że patronat nad rządem oddano Paderewskiemu. Pawlikowski tak to podsumował: „Pomysł – zdaniem moim – także niepoważny. Rząd Polski, jakikolwiek jest, nie jest komitetem wystawy ani komitetem balowym, aby ponad nim, zwłaszcza

⁷⁰ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 33.

⁷¹ Prawdopodobnie Haller nie podważał sensu federacji państw, ale całkowicie nie zgadzał się z pomysłem włączenia do niej Rosji. W konsekwencji bowiem idea zrzeszenia krajów z góry była skazana na odrzucenie przez ogół narodów z centralnej Europy.

⁷² M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1879–1960*, Kraków 2007, s. 490.

⁷³ J. Haller, *Pamiętniki: z wyborem dokumentów i zdjęć*, Łomianki 2014, s. 351.

⁷⁴ Władysław Raczkiewicz (1885–1947) – polityk, działacz społeczny, prezydent RP na uchodźstwie. W czasie I wojny światowej służył w armii rosyjskiej, a po 1918 r. w WP. Pełnił w różnych okresach funkcję wojewody w kilku województwach, m.in. w pomorskim (1936–1939). We wrześniu 1939 r. opuścił Polskę, a 27 września tr. został wyznaczony przez Ignacego Mościckiego na prezydenta. Starał się łagodzić konflikty we władzach polskiej emigracji. Zmarł w Wielkiej Brytanii. M. Śliwa, *Raczkiewicz Władysław [w:] Słownik biograficzny historii...*, t. 2, s. 1254–1255.

⁷⁵ D. Fabisz, *Generał Lucjan Żeligowski 1865–1947. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007, s. 243, 271, 273, 307, 324–325.

⁷⁶ *Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. 1: 1939–1942, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004, s. 96–97, 117.

skoro jest jakaś – choć dużo mniej od Paderewskiego reprezentacyjna – głowa państwa, figurował jakiś protektor, gdyby był nawet najgenialniejszym, najnadzwyczajniejszym człowiekiem na świecie. Paderewski zresztą takim wcale nie był, choć koło niego, a on się sam tym przejął, stworzono odpowiadające artyście kadzidło”⁷⁷.

8 listopada 1939 r. Pawlikowski wrócił do Włoch. Jego opinia o nowym rządzie stawała się coraz bardziej negatywna. Uważał, że przede wszystkim brakowało mu dobrych organizatorów i za dużo znalazło się w nim masonów. W dzienniku zapisał: „Kiedy mi się przychodzi zastanawiać nad głębokimi przyczynami naszych nieszczęść, widzę je w słabości i miękkości, lenistwie myśli i wysiłku, oportunistycznym, braku metody i organizacji itp. Ale jakże dziwne, że ponad wszystkie przyczyny widzę jedną, tę właśnie, którą Ewangelia i Świątki różne pokorne za przyczynę wszelkiego zła poczytują”⁷⁸. Problem masonerii zajmował znaczną część jego zapisków. Oceniał, że zdecydowana większość członków rządu i przedstawicieli ówczesnej elity politycznej była związana z masonerią⁷⁹. O przynależność do niej oskarżał m.in. Aleksandra Ładosia (dodatkowo posądzał go o bycie ukrytym komunistą i o członkostwo w Kominternie)⁸⁰, Michała Sokolnickiego⁸¹, gen. Mariana Kukieła⁸² czy płk. Mieczysława Wyżła-Ścieżyńskiego⁸³.

Pawlikowski pragnął, aby komitet prymasowski działał samodzielnie i niezależnie od rządu Sikorskiego i ministra Jana Stańczyka⁸⁴. Jednocześnie swoją pracę miał wykonywać do inwigilowania przybyłych do Włoch zwolenników rządów sanacyjnych,

⁷⁷ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 39–40.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 61.

⁷⁹ Kwestia roli masonerii w początkowym okresie działania polskiego rządu na uchodźstwie była żywo dyskutowana po zakończeniu wojny. Generałowi Sikorskiemu zarzucano przede wszystkim zasiadanie w loży masonskiej o ukierunkowaniu profrancuskim. Oprócz tego obciążano go winą za zwiększanie wpływów masonskich w polskim rządzie. Co więcej, Sikorski poprzez lożę Grant Orient (Wielki Wschód Francji – jedna z największych loży masonskich nad Sekwaną) zwalczał piłsudczyków skupionych w Wielkiej Narodowej Loży Polskiej. Oskarżenia te należy potraktować w kategoriach plotki, która zataczała kręgi w różnych grupach emigracyjnych. Zob. T. Katelbach, *Loże. „Zeszyty Historyczne” 1963* (Paryż), nr 3, s. 199–208.

⁸⁰ Aleksander Ładoś (1891–1963) – historyk i dyplomata. Od 1919 r. w służbie dyplomatycznej. Poseł RP w Rydze oraz konsul generalny w Monachium. W czasie II wojny światowej pracował w polskiej ambasadzie w Szwajcarii. Wrócił do kraju w 1960 r. Podczas II wojny światowej koordynował prace związane z wydawaniem fałszywych paszportów Żydom uciekającym przed prześladowaniami ze strony Niemiec. *Ładoś Aleksander Waclaw [w:] Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski, Warszawa 1994, s. 85; *Lista Ładosia. Spis osób, na których nazwiska w okresie II wojny światowej zostały wystawione paszporty latynoamerykańskie przez Poselstwo RP i organizacje żydowskie w Szwajcarii*, red. J. Kumoch, Warszawa 2021, s. 16–19.

⁸¹ Michał Sokolnicki (1880–1967) – polski dyplomata, historyk i filozof. Poseł w Finlandii, Estonii i Danii, a także ambasador w Turcji. Po II wojnie światowej wykładowca Uniwersytetu Ankarskiego. *Sokolnicki Michał [w:] Kto był kim...*, s. 113.

⁸² Marian Kukiel (1885–1973) – gen. WP i historyk wojskowości. Do października 1914 r. komendant Okręgu Lwowskiego Związku Strzeleckiego. Do 1915 r. pracował w Departamencie Wojskowym Naczelnego Komitetu Narodowego. W czasie I wojny światowej był żołnierzem w I Brygadzie Legionów, a potem walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1923 r. został szefem Biura Historycznego Sztabu Generalnego WP. Wykładał historię na Uniwersytecie Jagiellońskim i pełnił funkcję dyrektora Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Po wybuchu II wojny światowej brał udział w obronie Lwowa. Na emigracji był zastępcą ministra spraw wojskowych, a w latach 1942–1949 ministrem obrony narodowej. P. Janowski, *Kukiel Marian [w:] Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Gigilewicz, Lublin 2004, kol. 163–164.

⁸³ Mieczysław Wyżła-Ścieżyński (1895–1956) – płk WP. Oficer Oddziału II Sztabu Generalnego WP. Po 1939 r. internowany w Ośrodku Oficerskim w Cerizay, a potem w Szkocji. A. Wasilewski, *W szkocką kratę*, Kraków 1978, s. 16.

⁸⁴ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 43.

k którzy według niego przygotowywali wielki spisek. Uważał, że sanatorów należało kontrolować, a nawet prześladować: „Organizacją złą była sanacja. Dlatego nie można się tu ograniczyć do tępienia poszczególnych ludzi, ale wszystkich, którzy się od niej nie odcięli. Dokumenty tej mafii (a symbolem, który należy przerzucić w niepamięć, był Piłsudski) są dziś znane całemu światu: książki Pobóg-Malinowskiego⁸⁵ czy Sławoja⁸⁶..., sprawa Zagórskiego⁸⁷ i tylu innych, Brześć, Bereza⁸⁸, wreszcie niezliczone świadectwa korupcji i demoralizacji”⁸⁹.

Swoich przeciwników politycznych pragnął usuwać ze stanowisk. Na przykład wielokrotnie zwracał się do różnych osób z rządu, w tym do gen. Sikorskiego, z prośbą o zwolnienie Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego i Kazimierza Papée – ambasadorów we Włoszech i w Watykanie. Pierwszemu z nich Pawlikowski zarzucał, że bezprawnie otwierał listy zaadresowane do niego. W tej sprawie na początku 1940 r. osobiście interweniował u Sikorskiego. Premier i Naczelný Wódz miał jednak zlekceważyć te skargi, uważając, że za bardzo przecenia on przeciwników politycznych i wyolbrzymia problem. Nieustanne skargi prezesa komitetu prymasowskiego zaczęły irytować członków polskiego rządu. Sikorski oskarżył zarówno jego, jak i innych polityków Stronnictwa Narodowego o partyjniactwo i ciągłe malkontentstwo. Pawlikowski rozczarował się rozmową z gen. Sikorskim i odtąd negatywnie przedstawiał go na stronach dziennika. Rozbieżność zdań między rządem RP w Angers a komitetem prymasowskim zaczęła się pogłębiać. Wczesną wiosną 1940 r. rząd obwiniał Michała, że bardziej skupił się na snuciu intryg w Rzymie niż na pracy, którą miał rzeczywiście wykonywać. On z kolei cały czas starał się przekonać rządzących, że Wieniawę-Długoszowskiego trzeba jak najszybciej odwołać z funkcji ambasadora. Tym razem w tej sprawie interweniował u Strońskiego. Jednocześnie radca polskiej ambasady w Rzymie Aleksander Zawisza⁹⁰

⁸⁵ Władysław Malinowski (Pobóg-Malinowski) (1899–1962) – historyk, publicysta. W latach 1923–1931 archiwista w Wojskowym Biurze Historycznym oraz sekretarz Komitetu Wydawniczego Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski. W latach 1932–1939 pracował w MSZ. Zajmował się historią najnowszej. Opublikował m.in. *Najnowszą historię polityczną Polski 1864–1945*. B. Jakubowska, *Malinowski (Pobóg-Malinowski) Władysław* [w:] *Słownik biograficzny historii...*, t. 2, s. 919.

⁸⁶ Chodzi o Felicjana Sławoja Składkowskiego (1885–1962), gen. WP, premiera Polski w latach 1936–1939. W młodości działał w PPS. Od 1914 do 1917 r. służył w Legionach Polskich. Po 1918 r. w WP, głównie jako lekarz wojskowy, w tym w Departamencie Sanitarnym Ministerstwa Spraw Wojskowych. W latach 1926–1929 i 1936–1939 minister spraw wewnętrznych, a w latach 1936–1939 także premier. We wrześniu 1939 r. internowany w Rumunii, następnie zbiegł do Turcji. W PSZ bez przydziału. Zmarł w Londynie. G. Mazur, *Sławoj-Składkowski Felicjan* [w:] *Słownik biograficzny historii...*, t. 2, s. 1404–1405.

⁸⁷ Zapis dotyczy gen. Włodzimierza Zagórskiego, który w czasie przewrotu majowego w 1926 r. został aresztowany. Po wyjściu na wolność zaginął w sierpniu 1927 r. w niewyjaśnionych okolicznościach. Było to pretekstem do oskarżenia obozu Piłsudskiego o jego rzekome zabójstwo. Generał Zagórski służył w wywiadzie austriackim, a w latach 1914–1916 w Legionach Polskich. Po 1918 r. w WP. W 1923 r. odwołano go z szefostwa Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wojskowych za wykryte w tym departamencie uchybienia. Był także dowódcą lotnictwa. G. Mazur, *Zagórski-Ostoja Włodzimierz* [w:] *Słownik biograficzny historii...*, t. 2, s. 1695.

⁸⁸ Chodzi kolejno o tzw. wybory brzeskie z 1930 r., przed którymi władze sanacyjne aresztowały najważniejszych przedstawicieli opozycji i osadziły ich w twierdzy w Brześciu. Natomiast Bereza Kartuska to miasto, na którego terenie znajdował się obóz odosobnienia m.in. dla opozycji politycznej. Szerzej zob. A. Kołodziejczyk, *Bereza Kartuska* [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Garlicki et al., Warszawa 1999, s. 41; I. Malinowska, *Brzeski proces 1931–1933* [w:] *Encyklopedia historii...*, s. 45.

⁸⁹ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 133.

⁹⁰ Aleksander Zawisza (1896–1977) – polityk, dyplomata. Od 1940 r. radca Ambasady RP w Rzymie. W latach 1942–1945 konsul RP w krajach afrykańskich. Premier Rządu RP na Uchodźstwie w latach 1965–1970. Zob. http://www.wiking.edu.pl/article_print.php?id=199, dostęp 20 X 2025 r.

prosił wicepremiera, aby aktywność Pawlikowskiego nie wykraczała poza komitet prymasowski. Stroński rozumiał tę skomplikowaną sytuację, więc z jednej strony pragnął uspokoić Pawlikowskiego, a z drugiej brał pod uwagę możliwość ograniczenia jego działalności⁹¹. Według Pawlikowskiego jego konflikt z ambasadą RP był elementem walki sanacji ze Stronnictwem Narodowym i resztą przedwojennej opozycji. Uważał, że dotychczasowe alienowanie piłsudczyków było mało efektywne i w związku z tym w narcystyczny sposób odpowiedział politykowi: „To nie wystarczy. Niech sobie Pan zda sprawę, że wszystko to jest epizod walki z nami. Ja jestem jedyny, dosłownie jedyny człowiek, który walczy z robotą zdrajców przeciwko Wam i ten epizod musi być wygrany na całego”⁹².

Oburzało go, że w gabinetach polskich placówek dyplomatycznych nadal wisiły portrety Piłsudskiego i Mościckiego. Uważał, że była to wyraźna niesubordynacja i wyraz niechęci wobec powstającego nowego rządu. W dzienniku pod datą 29 października 1939 r. zapisał: „W ambasadzie [w Rzymie – przyp. Ł.Ch.] wiszą dziś portrety Piłsudskiego, a co gorzej może to i Mościckiego, i Rydza, i Becka! Jawnie nie uznają rządu. To jest zupełny skandal”⁹³.

Pawlikowski był również bezkompromisowy względem polskiego duchowieństwa katolickiego, któremu nie ufał i podejrzewał je o popieranie sanacji. Niechętnie, a nawet wrogo był nastawiony do ojca Józefa Bocheńskiego⁹⁴, któremu zarzucał postawę filogermańską i rozpowszechnianie propagandy niemieckiej⁹⁵. W tym wypadku nie ma na to dowodu i należy traktować te informacje jak pomówienia i zwykłe plotki. Kolejną osobą ostro krytykowaną na stronach dziennika był ks. Walerian Meysztowicz⁹⁶, który po klęsce wrześniowej przedostał się do Watykanu, gdzie spędził resztę wojny. Pawlikowski zarzucał mu mieszanie się w sprawę komitetu prymasowskiego. Z kolei zarówno Meysztowicz, jak i inni pracownicy ambasady pomijali Pawlikowskiego podczas zbierania zeznań od świadków wojny w Polsce⁹⁷.

Negatywnie prezes Komitetu wypowiadał się także na temat prymasa Hłonda. Pierwszą okazją do ataku na dostojnika kościelnego była jego absencja podczas mszy

⁹¹ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 109–110.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, s. 26.

⁹⁴ Józef Bocheński (1902–1995) – filozof, logik i dominikanin. Studiował prawo, ekonomię, filozofię i teologię. Uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej oraz w kampanii polskiej 1939 r. W 1927 r. wstąpił do zakonu dominikanów. W latach 1934–1940 profesor w Angelicum w Rzymie, a od 1945 r. wykładowca na uniwersytecie we Fryburgu. We Włoszech w czasie II wojny światowej razem z m.in. Maciejem Loretem, Józefem Michałowskim i ks. Walerianem Meysztowiczem stworzyli komitet, który miał działać na rzecz aresztowanych profesorów z Krakowa. W 1944 r. kapelan WP w kampanii włoskiej, w tym w bitwie pod Monte Cassino. Założyciel i dyrektor Instytutu Europy Wschodniej we Fryburgu. Zagorzały antykomunista. A. Jedynek, Z. Judycki, *Bocheński Józef Maria* [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 4, Warszawa 2003, s. 203; J. Bocheński, *Wspomnienia*, Kraków 1993, s. 149–151.

⁹⁵ „Zdziś O. twierdzi, że to nie jest zdrajca, ale kanalia, że musiał dać słowo Niemcom, że będzie robił ich propagandę, względnie osłabiał naszą za bezpieczeństwo rodziny i klasztoru”. BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 84.

⁹⁶ Walerian Meysztowicz (1893–1982) – duchowny katolicki, teolog i mediewista. W 1939 r. walczył w 13. Pułku Ułanów Wileńskich. Przedostał się do Rzymu, gdzie w 1945 r. założył Polski Instytut Historyczny. Zmarł w stolicy Włoch. M. Paszkiewicz, *Walerian Meysztowicz (1893–1982)*, „Teki Historyczne” 1985, t. 18, s. 188–191.

⁹⁷ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 136–137.

świętej w intencji zmarłego rok wcześniej Romana Dmowskiego. Z tego powodu nazwał go oportunistą. Nieco gorszego epitetu użył, gdy zaczął podejrzewać prymasa o donos na siebie przesłany gen. Sikorskiemu⁹⁸.

Nie powstrzymał się nawet od krytyki swojego obozu politycznego, czyli Stronnictwa Narodowego, który uważał za zbyt ugodowy wobec polityków sanacyjnych. Oprócz tego dostrzegał panujący w partii marazm, wynikający z braku napływu nowych członków oraz sytuacji po wrześniu 1939 r. Warto tutaj przytoczyć dość obszerny fragment wpisu do dziennika z 29 stycznia 1940 r.: „Mówiło się o Ruchu Narodowym. Zbyt tego nie podkreślam, ale się troskam. T., zdaje się, nie dość czuje, że trzeba iść szeroko dzisiaj i wszystko zacząć od nowa, a tu ani jego osobistą propagandą, ani metodą piłsu-autorytarną nie ruszy. Trzeba szukać i dobierać całe masy nowych ludzi, które są przeważnie w wojsku, nie zaznali nas dotąd i nie pójdą bezpośrednio pod komendę i na wezwanie, do wszelkiej polityki mają nieufność, bo siła się o każdej nasłuchali i trzeba iść ostrożnie, by ich zdobyć. Przy tym starsi mają żal do Stronnictwa, że choć tak wielkie, nie potrafiło się zdobyć na pociągnięcia zapobiegawcze. Gdyby B. nawet miał rację, że nie można było położyć sanacji, to nie ma dziś czasu na tłumaczenie tego ludziom. Ale racji nie ma pod tym względem: już pucz Doboszyńskiego⁹⁹ z 60 ludźmi pokazał, że reżim¹⁰⁰ stał na słomianych nogach, wojna zaś wykazała to ostatecznie. Prócz paru romantyków to byli wszystko tchórze, których tupet rósł tylko w miarę naszej inercji. Gdyby trzasnęło w Warszawie, a ludzie na to z początku byli, a równocześnie we wszystkich miastach ruszyło z determinacją, to i wojsko byłoby poszło z nami. Kopec jeszcze dziś za panią matką mówi, że nie można było dopuszczać do precedensu rewolucji. Naród, który nie jest zdolny do rewolucji, aby z siebie strząsnąć uzurpatorów, skazany jest na zagładę, tak jak organizm niezdolny do reakcji gorączką na infekcję. Oczywiście rewolucja nie może być celem sama w sobie, ale jeśli ma silną ideową podbudowę i jasny program, to nie ma strachu o precedensy, bo wtedy treść panuje nad formą. Zresztą na obecnym wypadku widać, że można sobie z nimi dać radę, czego np. Sikorski zupełnie nie rozumie i uważa, że bezpieczniejsze im schlebiać. Robić sobie z diabła kompana. Nie dziw, że im rogi odrastają.

Stronnictwo w dzisiejszej formie wędnie i kostnieje. Młodość ma to do siebie, że co dnia budzi się w gotowości zaczynania od nowa, od początku wszystkiego, jeśli czuje, że wchodzi w impas – pora dziś iść między ludzi i szukać. Tych 15 ludzi organizacyjnych, których mamy, nie zrobi nic, jeżeli nie porwie świeżością idei, jeśli nie pociągnie nowych z poziomu, a nie z góry, a dyskretnie skorzysta ze swej rutyny organizacyjnej. Nie klasyfikować nikogo starymi legitymacjami, tylko wnikać psychologicznie w ich zdrowy rozum, zdolności, zapał, dynamikę rozwoju i bezinteresowność, czy ideę naprawdę

⁹⁸ *Ibidem*, s. 92, 118.

⁹⁹ Wzmianka dotyczy tzw. wyprawy myślenickiej, w trakcie której kilkudziesięciuosobowa grupa narodowców kierowana przez działacza Stronnictwa Narodowego inż. Adama Doboszyńskiego wczesnym rankiem 23 VI 1936 r. dokonała najścia na Myślenice i m.in. zdemolowała posterunek policji, mieszkanie starosty oraz kilka sklepów żydowskich. Po policyjnym pościgu aresztowano i postawiono przed sądem zarówno inicjatora tej akcji, jak i jej uczestników. Po serii procesów sądowych w listopadzie 1938 r. Doboszyńskiego skazano na trzy i pół roku więzienia. Wolność odzyskał w lutym 1939 r., kiedy udzielono mu urlopu zdrowotnego. Akcja Doboszyńskiego w Myślenicach była demonstracją polityczną o charakterze antysanacyjnym i antysemitycznym. P. Tomasiak, *Wyprawa myślenicka* [w:] *Encyklopedia ruchu narodowego. Organizacje, wydarzenia, pojęcia*, t. 4, red. K. Kawęcki, Warszawa 2024, s. 484–491.

¹⁰⁰ Michał Pawlikowski miał na myśli rządy sanacji.

stawiają ponad siebie. Skupić cały wysiłek w chwytaniu ludzi od młodości. Moment jest dobry, byle go nie marnować dawnymi błędami”¹⁰¹.

Swoje oburzenie w stronę rządu Pawlikowski kierował też ze względu na brak reprezentacji Stronnictwa Narodowego w jego szeregach. Jego niechętnego postrzegania gabinetu gen. Sikorskiego nie zmieniał fakt, że Stanisław Stroński i Marian Seyda¹⁰² objęli w nim ważne stanowiska, gdyż obaj – odpowiednio od 1938 i 1936 r. – nie byli istotnymi członkami Narodowej Demokracji. Stroński bowiem zaangażował się w działalność Frontu Morges skupionego wokół Paderewskiego, a Seyda w 1936 r. odsunął się od SN, by ostatecznie odejść z niego w 1942 r. Pawlikowski – tak jak wiele innych osób – był przekonany, że podstawą doboru członków rządu była ich przynależność do masonerii¹⁰³.

W marcu 1940 r. Pawlikowski odnotował informacje o krytyce Komitetu zarówno ze strony rządu polskiego, jak i samego prymasa Hlonda, który podjął decyzję, że organizacja musi ulec rozwiązaniu. Pretekstem do likwidacji Komitetu było przystąpienie Włoch do wojny 10 czerwca 1940 r.¹⁰⁴ Pawlikowski przestał wówczas pełnić funkcję jego prezesa oraz dokumentalisty. Trzeba jednak podkreślić, że prymas w poufnej korespondencji wyjaśniał Sikorskiemu, że jego dalsza współpraca z członkami Komitetu była niemożliwa¹⁰⁵ (najprawdopodobniej miał on na myśli trudny kontakt z Pawlikowskim). Okazuje się więc, że sprawa miała bardziej personalny charakter. W materiałach Pawlikowskiego pojawia się wiele zarzutów skierowanych przeciwko licznym przedstawicielom polskiej emigracji. Niestety w większości przypadków są one niemożliwe do zweryfikowania. Podobnie wyglądają wpisy dotyczące prymasa Hlonda. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że niechętna postawa Pawlikowskiego wobec dostojnika kościelnego wynikała bardziej z jego osobistych urazów.

Po dotarciu do Włoch Michałowi Pawlikowskiemu i Annie Bogdanowicz nie było łatwo utrzymać się w Wiecznym Mieście. W związku z tym już w październiku 1939 r. rozpoczęła ona pracę administracyjną w Bibliotece Polskiej w Rzymie. Z czasem również sytuacja Pawlikowskiego się poprawiła, choć żył on skromnie. Miał też grono włoskich przyjaciół, na których mógł polegać. W liście do żony napisał: „Poza Rzymem mam paru prawdziwych włoskich przyjaciół (Sella, Zavagli), u których zawsze w najgorszym razie mam oparcie, ale zarabia się dostatecznie i nie brak niczego, tylko swoich. Ludzie mają tu dość powodu do narzekania i na obcych, i na własne warunki emigracyjne, ale nie upada się na duchu”¹⁰⁶.

¹⁰¹ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druza wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 124.

¹⁰² Marian Seyda (1879–1967) – polityk, publicysta, prawnik. W czasie studiów członek ZMP „Zet”. W 1900 r. wstąpił do Ligi Narodowej. W latach 1906–1915 był współzałożycielem i redaktorem naczelnym „Kurierza Poznańskiego”, związanego z Narodową Demokracją. Od 1915 r. przebywał w Szwajcarii, a następnie wszedł w skład Komitetu Narodowego Polskiego. W 1919 r. wrócił do kraju. W 1923 r. minister spraw zagranicznych w rządzie Wincentego Witosa. Do 1928 r. był posłem na Sejm RP, a w latach 1928–1935 – senatorem. Od 1935 do 1936 r. członek Komitetu Głównego SN. W 1936 r. ze względu na rozbieżności ideowe odsunął się od czynnej działalności w Stronnictwie. Od 16 X 1939 r. zasiadał w rządzie gen. Sikorskiego. W 1942 r. skreślony z listy członków SN. Po wojnie mieszkał w Argentynie. S. Kilian, *Seyda Marian* [w:] *Słownik biograficzny historii...*, t. 2, s. 1364–1365.

¹⁰³ K. Kaczmarek, *O Wielką Polskę na wojennym wychodźstwie. Stronnictwo Narodowe wobec rządu gen. Władysława Sikorskiego (1939–1943)*, Rzeszów 2013, s. 31, 33, 35.

¹⁰⁴ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druza wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 184.

¹⁰⁵ J.M. Roth, *Spoleczno-polityczna działalność Prymasa Polski Augusta Hlonda...*, s. 181.

¹⁰⁶ BJ, Rkps 11878 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 2: Listy do żony Anieli Pawlikowskiej, list Michała Pawlikowskiego z 12 III 1940 r., s. 8.

Oddzielnym problemem była kwestia ściągnięcia do Włoch żony i dzieci. Aniela Pawlikowska razem z potomstwem w 1939 r. znalazła się w sowieckiej strefie okupacyjnej. Jak już wspomniano, Michał pożegnał się z nią 8 września tego roku. Mniej więcej w tym samym czasie Aniela z trójką dzieci zamieszkała u swojej siostry Beaty Obertyńskiej w willi „Zaświat” we Lwowie. W 1940 r. Obertyńska została aresztowana przez Sowieców. Z tego powodu Aniela zdecydowała przedostać się do strefy niemieckiej. Udało im się dotrzeć do Krakowa, a stamtąd przenieść do dworu Zofii Kern, krewnej Pawlikowskiej, w Goszycach. Tam spędzili następne dwa lata¹⁰⁷.

Pawlikowski już w pierwszych dniach pobytu we Włoszech podjął działania mające na celu sprowadzenie rodziny na Półwysep Apeniński. Próbował jej pomóc poprzez ambasadora Włoch w Watykanie Dina Alfieriego oraz konsula Włoch w Bukareszcie, którego nie wpuszczono na teren ZSRS. Hrabina Trossi umożliwiła nawiązanie pod koniec listopada 1939 r. kontaktu z dworem sabaudzkim, a dokładnie z Marią Józefą Belgijską – księżną Piemontu¹⁰⁸ i żoną następcy tronu. Osobą pośredniczącą był jej ochmistrz Solaro del Borgo¹⁰⁹. Kontakt korespondencyjny Michał nawiązał z żoną w 1940 r., kiedy przekroczyła granicę niemiecką i zamieszkała w Krakowie. Później wsparcie dworu królewskiego, ministra spraw zagranicznych Ciano i kancelarii Mussoliniego skłoniło Gestapo do udzielenia jej zgody na wyjazd do Włoch. Ostatecznie Michał Pawlikowski 8 kwietnia 1942 r. połączył się z rodziną na Stazione Termini¹¹⁰.

Aniela początkowo zarabiała, malując portrety na zamówienie. Pomimo zmiennych warunków bytowych małżonkowie starali się zachować pogodę ducha. Trzeba tutaj na marginesie dodać, że dużo gorzej pobyt na emigracji znosiła Bogdanowicz, co przypłaciła depresją. Pawlikowski utrzymywał kontakt korespondencyjny z matką, Wandą, która wówczas mieszkała w Goszycach od około dwóch lat. W listach do niej pisał o życiu codziennym w Rzymie. W jednym z nich zanotował: „Pogoda duszy to jeden z największych skarbów, jaki nam został, więcej, to zadatek odbudowy wszystkiego, zaczynający się od wnętrza”¹¹¹.

Na emigracji Pawlikowski szybko nawiązał kontakty z przedstawicielami włoskiej kultury i literatury. Wśród nich byli Giorgio Agosti¹¹² – historyk, prawnik, polonofil, który pomagał w organizowaniu przerzutu Polaków do Włoch¹¹³, oraz Giorgio Clarotti¹¹⁴ – ekonomista i historyk, który z kolei przekazywał informacje otrzymane od

¹⁰⁷ K. Pawlikowski, *Z Medyki. Wspomnienia rodzinne*, Kraków 2017, s. 64–65, 165.

¹⁰⁸ BJ, Rkpś 11872 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 1, List kancelarii księżnej Piemontu z 27 VIII 1941 r., s. 41. Potwierdza to też list Anny Bogdanowicz do Anieli Pawlikowskiej, w którym podkreślono, że sprawę ułatwienia przyjazdu nadzorowała księżna Piemontu. BJ, 11878 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 2: Listy do żony Anieli Pawlikowskiej, list Anny Bogdanowicz z 29 VIII 1941 r., s. 52.

¹⁰⁹ BJ, Rkpś 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druka wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 14–15, 74.

¹¹⁰ K. Pawlikowski, *Z Medyki...*, s. 165–166.

¹¹¹ BJ, 11879 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 3: Listy do matki Wandy Pawlikowskiej, niedatowany list, s. 67.

¹¹² Giorgio Agosti (1910–1992) – włoski historyk, dr prawa, polonofil. W swoich rozprawach naukowych nawiązywał do twórczości Andrzeja Frycza-Modrzewskiego i osoby Pawła Włodkowica.

¹¹³ BJ, 11872 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 1, List Giorgia Agostiego do Michała Pawlikowskiego z 1 V 1940 r., s. 2.

¹¹⁴ Giorgio Clarotti (1903–1961) – włoski ekonomista, historyk prawa i polonofil. Studiował historię polskiej kultury w Rzymie. Część jego prac dotyczyła twórczości Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego.

ministra Ciano na temat stosunku rządu Włoch do sytuacji Polaków w okupowanym kraju. Jednocześnie Clarotti radził, jak uchronić Bibliotekę Polską przed potencjalnym zamknięciem przez proniemieckich przedstawicieli władzy lub z powodu nacisków z Berlina¹¹⁵. Pawlikowski pisał też artykuły do włoskiego czasopisma „L’Eroica” i utrzymywał kontakt z jej wydawcą Ettore Cozzanim¹¹⁶.

Podsumowanie

Michał Pawlikowski po wybuchu II wojny światowej przedostał się do Włoch, gdzie starał się angażować w sprawy polityczno-społeczne polskiej emigracji. Wszystko wskazuje jednak na to, że nie należał do grona osób decyzyjnych. Był jednym z tułaczy próbujących znaleźć dla siebie miejsce w nowej rzeczywistości. W pierwszych miesiącach wojny bezskutecznie starał się zwrócić uwagę polskich władz w Paryżu i uzyskać należne – jak sam mniemał – miejsce wśród osób zajmujących najważniejsze stanowiska państwowe. Od października 1939 r. do czerwca 1940 r. prowadził rozmowy z różnymi przedstawicielami emigracji. Żadna z opcji politycznych nie przewidywała go jednak w szeregach ministrów lub ich zastępców. Jego działania odnosiły wręcz odwrotny skutek i zamiast zdobyć zaufanie członków rządu RP, powodował ich irytację, w tym samego gen. Sikorskiego. Pawlikowski – sfrustrowany brakiem sprawczości – zaczął przejawiać coraz bardziej niechętny stosunek nie tylko wobec zwolenników sanacji, lecz także względem swoich dotychczasowych sprzymierzeńców – członków najwyższych władz Polski czy przedstawicieli polskiego Kościoła katolickiego, m.in. prymasa Augusta Hlonda.

Nie można natomiast zaprzeczyć, że jako prezes komitetu prymasowskiego pomagał rodakom przebywającym na Węgrzech i w Rumunii. Organizacja z różnych powodów, w tym personalnych i organizacyjnych, zakończyła działalność w czerwcu 1940 r. Nie bez znaczenia były również kwestie finansowe. Praca Komitetu w Rzymie mogła być bowiem traktowana jako niepotrzebny koszt dla rządu, który działał m.in. w oparciu o wcześniej zaciągnięte kredyty¹¹⁷. Likwidacja Komitetu przy prymasie w stolicy Włoch być może była też związana z ryzykiem ich przystąpienia do wojny po stronie Niemiec. Na koniec należy nadmienić, że dokumenty z archiwum domowego Pawlikowskiego nie pozwalają na dokładniejsze przeanalizowanie pracy Komitetu. Ze względu na zamknięcie Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie w 2024 r. i decyzję o przeniesieniu jego zbiorów do Polski kwerenda na ten temat jest obecnie niemożliwa¹¹⁸.

¹¹⁵ BJ, Rkps 11867 III, Michał Pawlikowski, „Druga wojna światowa. Dziennik ścisły”, s. 24–25.

¹¹⁶ Ettore Cozzani (1884–1971) – włoski pisarz, poeta i wydawca. W 1911 r. założył i zaczął wydawać „L’Eroica”, która w I połowie XX w. była jednym z najnowocześniejszych czasopism poświęconych literaturze niezależnej i sztuce. BJ, 11872 III, Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 1, List Ettore Cozzanigo do Michała Pawlikowskiego z 30 X 1939 r., s. 43.

¹¹⁷ M. Hulas, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996, s. 59.

¹¹⁸ Zob. *Papieski Instytut Studiów Kościelnych wysłał 35 tys. książek do Polski*, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/pepites/papieski-instytut-studiow-koscielnych-wyslal-35-tys-ksiazek-do-polski/>, dostęp 17 III 2025 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Jagiellońska

Archiwum domowe Pawlikowskich, cz. III: Życiorysy Michała Pawlikowskiego, 11864 IV; Michał Pawlikowski, „Druza wojna światowa. Dziennik ścisły”, 11867 III; Dziennik Andzi (Anny) Bogdanowiczówny, 11869 III; Michał Pawlikowski, „Pamiętnik XI 1943. Moje aresztowanie”, 11870 III; „Dzień za dniem na tułactwie”, 11871 III; Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 1, 11872 III; Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 2, 11878 III; Korespondencja Michała Pawlikowskiego z czasu jego pobytu we Włoszech w latach 1939–1944, tzw. listy włoskie, t. 3, 11879 III.

Źródła publikowane

Lista Ładosia. Spis osób, na których nazwiska w okresie II wojny światowej zostały wystawione paszporty latynoamerykańskie przez Poselstwo RP i organizacje żydowskie w Szwajcarii, red. J. Kumoch, Warszawa 2021.

Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947, t. 1: 1939–1942, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004.

Publikacje Michała Pawlikowskiego

Artur i Wanda. Dzieje miłości Arthura Grotgera i Wandy Monne. Listy – pamiętniki, t. 1–2, podali do druku M. Pawlikowski, M. Wolska, Medyka 1928.

Pawlikowski M., *Człowiek w obliczu gór. Ustęp w historii kultury*, „Wierchy” 1933, t. 13.

Pawlikowski M., *Kościół a naród i państwo*, Poznań 1936.

Pawlikowski M., *Sprawa żydowska w Polsce ze stanowiska narodowego i katolickiego*, Częstochowa 1938.

Pawlikowski M., *Wczorajszy okop*, Lwów 1921.

Pawlikowski M., *Wiosenny gość*, Lwów 1906.

Słowacki J., *Król Duch*, wydanie zupełne, komentowane, ułożył i komentarzem opatrzył J.G. Pawlikowski, brzmienie tekstów i rękopisów ustalił M. Pawlikowski, Lwów 1924–1925.

Wspomnienia

Bocheński J., *Wspomnienia*, Kraków 1993.

Haller J., *Pamiętniki: z wyborem dokumentów i zdjęć*, Łomianki 2014.

Pawlikowski K., *Z Medyki. Wspomnienia rodzinne*, Kraków 2017.

Romeyko M., *Wspomnienia o Wieniawie i o rzymskich czasach*, Warszawa 1990.

Wasilewski A., *W szkocką kratę*, Kraków 1978.

Opracowania

Agopsowicz M., *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita ormiańska*, Łomianki 2014.

Canova N., *Michałowski Józef Jakub Feliks (1870–1956)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, z. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975.

Cywińska J., *Przyjaciel Paderewskiego, Wyspiańskiego i Karłowicza. Henryk Opieński jako kompozytor*, Toruń 2023.

- Dalecki R., *Armia Karpaty w wojnie obronnej 1939 roku*, Rzeszów 1989.
- Dawidowicz A., *Mysł polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*, Lublin 2017.
- Fabisz D., *General Lucjan Żeligowski 1865–1947. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007.
- Galos A., *Głabiński Stanisław (1862–1941)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław – Kraków – Warszawa 1960.
- Głabiński S., *W cieniu ojca*, Warszawa 2001.
- Gryszkiewicz B., *Bielatowicz Jan* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 1, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Hułas M., *Goście czy intruzy? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.
- Jakubowska B., *Malinowski (Pobóg-Malinowski) Władysław* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Jakubowski B., *Dwór i zbiory Michała Pawlikowskiego w Medyce*, „Rocznik Przemyski. Literatura i Język” 2022, t. 58, z. 2.
- Janowski P., *Kukiel Marian* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Gigilewicz, Lublin 2004.
- Jedynak A., Judycki Z., *Bocheński Józef Maria* [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 4, Warszawa 2003.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Kaczmarek K., *O Wielką Polskę na wojennym wychodźstwie. Stronnictwo Narodowe wobec rządu gen. Władysława Sikorskiego (1939–1943)*, Rzeszów 2013.
- Kisielewski Józef (1905–1966) [w:] *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939–1980*, red. B. Klimaszewski, Warszawa 1992.
- Katelbach T., *Loże*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1963, nr 3.
- Krapiec M.A., *Pawlikowski Michał (poglądy)* [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2007.
- Kurpierz T., *Henryk Sławik 1894–1944. Biografia socjalisty*, Katowice – Warszawa 2020.
- Lagzi I., *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980.
- Laurenzi L., *Najsłynniejsze historie miłosne XX wieku*, Warszawa 2004.
- Ładoś Aleksander Waclaw* [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski, Warszawa 1994.
- Majka P., *General Józef Gawlina. Biskup polowy*, Warszawa 2017.
- Marzec M., *Pawlikowski Michał* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011.
- Mazur G., *Sławoj-Składkowski Felician* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Mazur G., *Zagórski-Ostoja Włodzimierz* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Olszak J., *Michał Pawlikowski (2 III 1887 – 16 XI 1970)*, „Rocznik Przemyski” 1990, t. 27.
- Orłowski M., *General Józef Haller 1879–1960*, Kraków 2007.
- Paszkievicz M., *Walerian Męszutowicz (1893–1982)*, „Teki Historyczne” 1985, t. 18.
- Rojek W., *Stroński Stanisław (1882–1955)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 44, z. 3, Warszawa – Kraków 2006.
- Kilian S., *Seyda Marian* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.

- Kołodziejczyk A., *Bereza Kartuska* [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Garlicki *et al.*, Warszawa 1999.
- Malinowska I., *Brzeski proces 1931–1933* [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Garlicki *et al.*, Warszawa 1999.
- Sierpowski S., *Stosunki polsko-włoskie w latach 1918–1940*, Warszawa 1975.
- Sikorski T., Wątor A., *Medyceusz znamienity. Jan Gwalbert Pawlikowski (1860–1939). Biografia*, Kraków 2023.
- Skręt R., Szklarska-Lohmannowa A., *Pawlikowski Michał Gwalbert Mieczysław Józef (1887–1970)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, z. 3, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980.
- Stobiecki R., *Humanistyka polska na emigracji* [w:] *Polska emigracja polityczna 1939–1990. Stan badań*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2016.
- Stroński S., *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*, t. 1, oprac. J. Piotrowski, Nowy Sącz 2007.
- Suchcitz A., Wroński M., *Barwa Pułku 3 Pancernego – zarys monograficzny*, Tarnowskie Góry 2002.
- Szklarska-Lohmannowa A., *Loret Maciej Sydon (1880–1949)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, z. 106, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980.
- Śliwa M., *Raczkiewicz Władysław* [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Świech J., *Literatura polska w latach II wojny światowej*, Warszawa 2002.
- Tomasik P., *Wyprawa myślenicka* [w:] *Encyklopedia ruchu narodowego. Organizacje, wydarzenia, pojęcia*, t. 4, red. K. Kawęcki, Warszawa 2024.
- Trojanowska M., *Lela. Życie i twórczość Anieli z Wolskich Pawlikowskiej (1901–1980)*, Przemysł 2021.
- Żywczyński M., *Hlond August (1881–1948)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, z. 43, Wrocław – Warszawa – Kraków 1960–1961.

Netografia

- Axentowicz-Bohosiewicz M., *Henryk Krzysztofowicz*, <https://cmentarze.fundacjaormianska.pl/za-ucze-i-knia-e-maj-tki-rodziny-krzysztofowicz-w/>, dostęp 28 XI 2023 r.
- Teodor Feliks Domaradzki*, <https://tei.nplp.pl/entities/2222>, dostęp 20 X 2025 r.
- Lerski T., *Józef Turczyński*, https://bibliotekapiosenki.pl/osoby/Turczyński_Jozef/biografia, dostęp 29 XI 2023 r.
- Francesco Marmaggi*, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmarmaggi.html>, dostęp 14 III 2025 r.
- O Kasprze Pawlikowskim z Medyki*, „Kurier Galicyjski”, <https://kuriergalicyjski.com/o-kasprze-pawlikowskim-z-medyki/>, dostęp 14 III 2025 r.
- Papieski Instytut Studiów Kościelnych wysłał 35 tys. książek do Polski*, <https://wszystkocoinajwazniejsze.pl/pepites/papieski-instytut-studiow-koscielnych-wyslal-35-tys-ksiazek-do-polski/>, dostęp 17 III 2025 r.
- Erminio Sella*, <https://www.fondazionesella.org/biographies/sella-erminio-6/>, dostęp 28 XI 2023 r.
- Vittorio Sella*, <https://www.fondazionesella.org/photo-funds/sella-vittorio-5/>, dostęp 28 XI 2023 r.
- Carlo Felice Trossi*, <https://forzaitalia.pl/historia-alfa-romeo/aleja-slaw/carlo-felice-trossi>, dostęp 29 XI 2023 r.

Lukasz Chrobak (ur. 1991 r.), historyk, doktor nauk humanistycznych. Pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Rzeszowie. Interesuje się historią gospodarczą do 1939 r. oraz dziejami środowiska arystokratycznego i ziemiańskiego w czasie II wojny światowej, a szczególnie rodu Lubomirskich w XIX i XX w.

Autor lub współautor książek i artykułów, m.in.: *Przeworski magnat cukrowy – książę Andrzej Lubomirski, czyli o początku galicyjskiego cukrownictwa w latach 1894–1914*, „Przeworskie Studia Regionalne” 2017, t. 3; *Zmierzch potęgi przeworskich Lubomirskich. Książę Andrzej Lubomirski jako prezes przeworskiej spółki cukrowej*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2018, z. 21; *Wspomnienia Bolesława Chrobaka, żołnierza 2 Batalionu Pancernego w Żurawicy*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2020, z. 25; *Powstanie i kształtowanie się Policji Państwowej Kraków-miasto w latach 1919–1928*, „Rocznik Tarnowski” 2021, t. 26; *Andrzej książę Lubomirski (1862–1953). Przemysławiec i ordynat*, Kraków 2021 (wydanie drugie, poprawione i zmienione – 2025); *Od Weltawy pod Wawel. Korespondencja ks. Wacława Śtulca z księstwem Lubomirskich z Krakowa i Przeworska w latach 1837–1885*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2022, z. 28; *W imieniu praw Korony św. Wacława. Memoriał ks. Wacława Śtulca do premiera hrabiego Alfreda Józefa Potockiego z 1870 r.*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2023, z. 29.

Ostatnio opublikował: „*Bardziej biznesmen niż dyplomata*”. *Szkic do biografii arystokraty-przemysłowca księcia Kazimierza Lubomirskiego (1869–1930)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2024, t. 151, z. 4.